

УДК 347.9

ЗМІСТ ТА СПОСОБИ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВАМИ (ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДИВЕРСИЇ) У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Анжеліка ТКАЧУК,
аспірант кафедри правосуддя
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

АНОТАЦІЯ

У статті наводиться визначення змісту поняття зловживання процесуальними правами у цивільному судочинстві і здійснюється класифікація способів зловживання такими правами. Зловживання процесуальними правами пропонується вважати одну або кілька взаємопов'язаних між собою дій, що спрямовані на досягнення неправомірної мети, які, хоча і передбачені законом, однак лише маскуються спрямуванням на досягнення завдань правосуддя, насправді створюють перешкоди для нього. Наголошується на тому, що зловживання процесуальним правом – це використання можливостей судочинства на шкоду інтересам і правам інших, створення перепон для того, щоб було неможливим захистити своє право в суді, або ж для того, щоб судочинство було використано як засіб неправомірного впливу на реалізацію прав.

Ключові слова: зловживання, процесуальні права, цивільне судочинство, шикана, процесуальна диверсія.

CONTENT AND METHODS OF ABUSE OF RIGHTS (PROCEDURAL SABOTAGE) IN CIVIL PROCEEDINGS

Anzhelika TKACHUK,
Postgraduate Student at the Department of Justice
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

SUMMARY

The definition of the content of the concept of abuse of procedural rights in civil proceedings is given and the ways of abusing such rights are classified in the article. Abuses of procedural rights is proposed to consider one or several interrelated actions aimed at achieving an unlawful purpose. Although these actions are foreseen by law, however, they only mask the pursuit of justice; in fact create barriers for it. It is stressed that abuse of procedural law is the use of the possibilities of legal proceedings to the detriment of the interests and rights of others, the creation of obstacles to the impossibility of defending one's right in court, or the use of legal proceedings as a means of improper influence on the exercise of rights.

Key words: abuse, procedural rights, civil proceedings, shikana, procedural sabotage.

Постановка проблеми. Зловживання правом є однією з найбільших загроз для реалізації прав, свобод та захисту інтересів у сучасних демократіях.

При цьому законодавство багатьох країн сприйняло норми щодо визначення поняття зловживання та виробило критерії ідентифікації зловживання правом матеріальним.

Так, наприклад, у статті 2 Цивільного кодексу Швейцарії вказано про те, що кожен має виконувати свої права і виконувати свої обов'язки згідно з правилами добросовісності. Водночас не захищається законом очевидне зловживання правом [1].

Власне, вказана юридична категорія відома з часів римського права під назвою *Aemulatio*, що позначає конкуруючу імітацію або ж ревності, заздрість, недоброзичливість, зловживання правом без користі для себе, проте з наміром нашкодити іншому [2].

Як похідний термін від *aemulatio* в сучасному праві Німеччини вживається поняття «шикана». Заборона шикани (нім. *Schikaneverbot*) згадується у § 226 Цивільного кодексу (BGB) цієї країни: «Здійснення права неприпустимо, якщо воно може мати на меті лише заподіяння шкоди іншій особі» [3].

Шикана – зловживання правом, що полягає у використанні свого суб'єктивного права, наданого законом або договором, з метою завдати шкоди іншій особі або з іншою метою (в іншій формі). Іншою формою може бути, наприклад, переслідування мети збагачення або заощадження своїх коштів за рахунок іншої особи. Вказаний термін права Німеччини походить від французького терміна

«*Chicaner*» і означає: чіплятися, сваритися, скаржитися або сперечатися в тривіальній або низькій манері.

Актуальність теми дослідження. Незважаючи на «древність» зловживання правами, вивчення можливостей і теоретичного підґрунтя зловживання саме процесуальними правами активувалося лише останнім часом. Проте, враховуючи загрози, які становить така діяльність, окремі вчені називають її процесуальною диверсією.

Зокрема, А.В. Смітюх зазначає, що процесуальна диверсія є одним з найбільш радикальних тактичних заходів учасників судового процесу. Він вказує на те, що процесуальні диверсії можна науково осмислити як дуже цікавий феномен правової дійсності та певну методику поведінки сторони правового конфлікту із використанням прав, закріплених процесуальним законодавством [4].

Своєю чергою А.В. Юдин під зловживанням процесуальними правами пропонує розуміти особливу форму цивільного процесуального правопорушення, тобто умисні недобросовісні дії учасників цивільного процесу (а в окремих випадках і суду), що супроводжуються порушенням умов здійснення суб'єктивних процесуальних прав, які здійснюються лише з видимістю реалізації таких прав, пов'язані з обманом стосовно відомих обставин справи, у цілях обмеження можливості реалізації або порушення прав інших осіб, що беруть участь у справі, а також з метою перешкодити суду розглянути і вирішити цивільну справу [5]. На переконання О.Я. Рогача, зловживання процесуальними правами можна визначити як недобросовісне здійснення особою права на судовий захист, використання

стороною судового процесу цього права не відповідно до призначення процесу [6].

О.С. Ткачук зловживанням процесуальними правами пропонує вважати мімікрію (маскування) процесуальної поведінки суб'єктом процесуальної діяльності у належних формах судочинства в межах процесуальних прав, похідних від його статусу. При цьому автор наголошує на використанні права всупереч меті самого процесуального права та цивільного судочинства і завданні шкоди публічним інтересам правосуддя та праву інших осіб, які беруть участь у справі, а інколи й іншим матеріальним правам та інтересам таких осіб [7].

Метою і завданням цієї статті є визначення змісту поняття зловживання процесуальними правами у цивільному судочинстві і подання класифікації способів зловживання такими правами з тим, щоб у подальших дослідженнях запропонувати шляхи протидії таким явищам.

Викладення основного матеріалу. Найбільшою групою зловживань процесуальними правами є зловживання з метою затягування розгляду справи. Так, відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 44 ЦПК зловживанням процесуальними правами визнаються подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішене судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, що спрямовані на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи чи виконання судового рішення. Із зазначеного витікає висновок, що така група зловживань може бути розподілена на три види: по-перше, зловживання, що спрямоване на безпідставне затягування розгляду справи, по-друге, зловживання, що спрямоване на перешкоджання розгляду справи, тобто унеможливлення розгляду справи по суті та ухвалення судового рішення; по-третє, зловживання, що спрямоване на перешкоджання виконанню судового рішення.

Так, Верховний Суд України, розглядаючи справу № 905/2065/16, звернув увагу на те, що відповідачі неодноразово оскаржували ухвали апеляційного суду, не надаючи обґрунтування скарг. Натомість вони лише вказували про незгоду з рішеннями суду. Так само подані відповідачами касаційні скарги не відповідали вимогам закону (не було сплачено судовий збір та не дотримано вимог щодо форми і змісту документа).

Зваживши на кількість внесених стороною касаційних скарг, які містять численні недоліки та подані на одну ухвалу суду, що не може бути оскаржена у касаційному порядку, а також поведінку заявників під час звернення до місцевого та апеляційного судів, Верховний Суд повернув вказані касаційні скарги через те, що визнав їх подання зловживанням процесуальними правами, яке має на меті свідоме та не виправдане затягування судового розгляду.

Повертаючи скарги, Верховний Суд також визнав, що така поведінка відповідачів є прикладом систематичного зловживання процесуальними правами та полягає у їх недобросовісному використанні. Процесуальні права надані сторонам для забезпечення справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. На переконання Верховного Суду тоді, коли сторона у справі вчиняє будь-яку процесуальну дію не з цією метою, а задля досягнення якихось інших цілей, вона виходить за межі змісту свого права, тобто зловживає ним [8].

У іншій справі (№ 922/1054/17) Верховний Суд вказав, що заявник подав касаційну скаргу на ухвалу апеляційного

суду про зупинення провадження у справі вже після того, як провадження у справі було поновлено, а отже, дія якої вичерпана. Суд також визнав такі дії сторони зловживанням процесуальними правами [9].

Численним видом зловживань у цивільному процесуальному праві є так звані маніпуляції із підсудністю, коли остання штучно змінюється внаслідок залучення нових учасників процесу або заявлення нових вимог. Законодавець визначив два способи штучної зміни підсудності: по-перше, додавання до позовної заяви нових вимог, по-друге, залучення нових учасників процесу. У першому випадку для штучної зміни правил підсудності до позовної заяви включаються декілька позовних вимог заради можливості зміни правил підсудності. У другому випадку позивач навмисно пред'являє позов до неналежного відповідача за місцем його знаходження, а в подальшому подає клопотання на заміну такого відповідача на належного, проте справа не передається до іншого суду за місцезнаходженням належного відповідача. Крім того, можливе пред'явлення позовної вимоги до декількох відповідачів з метою використання правил альтернативної підсудності щодо подачі позову за місцезнаходженням одного із них, з подальшою відмовою позивача від позову щодо такого відповідача, проте справа продовжує розглядатися у суді за його місцезнаходженням. ЦПК передбачив спеціальне правило щодо таких випадків. Так, відповідно до ч. 2 ст. 31 ЦПК справа, прийнята судом до свого провадження з додержанням правил підсудності, має бути розглянута і в тому разі, коли в процесі розгляду справи вона стала підсудною іншому суду, за винятком випадків, коли внаслідок змін у складі відповідачів справа належить до виключної підсудності іншого суду. Проте у ст. 30 ЦПК, що містить правила виключної підсудності, міститься лише два випадки виключної підсудності, на які може вплинути зміна відповідача та його місцезнаходження, якими є, по-перше, позови до перевізників, що виникають з договорів перевезення, які пред'являються за місцезнаходженням перевізника (ч. 4 ст. 30 ЦПК), по-друге, випадок об'єднання позовних вимог щодо укладення, зміни, розірвання і виконання правочину з вимогами щодо іншого правочину, укладеного для забезпечення основного зобов'язання, які мають розглядатися за місцезнаходженням відповідача, який є стороною основного зобов'язання (ч. 7 ст. 30 ЦПК). Усі інші випадки виключної підсудності не пов'язуються із особою відповідача та його місцезнаходженням. На нашу думку, у всіх випадках, коли справа стала непідсудною суду через зміни у складі відповідачів, зазначена справа має передаватися до належного суду.

Що стосується маніпуляцій із юрисдикційністю справи, то йдеться про ситуації, коли позивач з метою віднесення справи до цивільного судочинства залучає або не залучає як відповідачів певних суб'єктів, або ж формулює позовні вимоги таким чином, щоб приховати справжній характер спору, який має розглядатися за правилами іншого, ніж цивільне, виду судочинства, і навпаки. У літературі, наприклад, згадуються випадки «маскування» корпоративних конфліктів під трудові спори, що спричиняє розгляд таких справ за правилами цивільного судочинства [10].

Ще одним випадком зловживання процесуальними правами є маніпуляції з автоматизованим розподілом справ, що полягають у поданні декількох позовів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав, або надання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями. На наш погляд, зазначений вид зловживань процесуальними правами найбільш легко розпізнати, адже після внесення відомо-

стей до автоматизованої системи можна легко визначити, чи подавав позивач тотожні позови. Проте, якщо у разі з подачею тотожних позовів можна однозначно визначитися з кваліфікацією зловживання, то поняття «аналогічних позовів» є складним для правозастосування. Якщо під тотожним позовом розуміють позов між тими самими сторонами, з тими самими предметом та підставою, то під аналогічними позовами, на нашу думку, слід розуміти такі позови, в яких зазначені елементи співпадають лише частково, тобто за тотожності сторін спору та предмета наявні різні підстави позову, або за тотожності сторін та підстав позову різниться предмет. У даних випадках особа може перетворити такий аналогічний позов на тотожний шляхом використання права змінити предмет або підставу позову у підготовчому провадженні досить просто, проте розпізнати наявність такого зловживання досить складно на стадії відкриття провадження.

Маніпуляції зі складом суду можуть мати місце і на більш пізніх стадіях. Так, сторони можуть домовитися про врегулювання спору за участю судді, не маючи реального бажання досягти примирення, а з метою усунення від провадження судді, адже після застосування зазначеної процедури суддя, який її провів, не може надалі продовжувати розгляд справи (ч. 4 ст. 204 ЦПК), тобто такі дії вчиняються з метою маніпуляції складом суду.

Третьою групою процесуальних зловживань у цивільному процесі є зловживання процесуальними правами, спрямовані на завдання шкоди третім особам, наприклад, укладення мирової угоди, спрямованої на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі. На нашу думку, доказування зазначеного виду процесуальних зловживань є проблематичним і можливе у разі, коли така третя особа заявить про себе, наприклад, у суді першої інстанції або на стадії апеляційного чи касаційного оскарження. Поряд з цим слід звернути увагу на те, що чинний ЦПК містить більш суворі правила щодо можливості залучення до участі у справі учасників справи, зокрема третіх осіб. Так, відповідно до ч. 1 ст. 52 ЦПК треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, можуть вступити у справу до закінчення підготовчого провадження або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження, подавши позов до однієї або декількох сторін. Якщо ж зазначений строк пропущений, то надалі у такої особи залишається право подати окремий позов на захист своїх прав, або ж оскаржити судові рішення у цій справі в порядку апеляційного та касаційного провадження (ст. 352, ч. 1 ст. 389 ЦПК). Таким чином, бачимо, що у випадках умисного неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі, якщо суд дізнається про це вже після початку розгляду справи по суті, зазначені недоліки фактично неможливо виправити з огляду на положення чинного законодавства. Оскарження і скасування рішення в апеляційному чи касаційному порядку знову ж призводить до затягування розгляду справи та впливає на ефективність реалізації тих чи інших прав.

Що стосується випадків укладення мирової угоди, спрямованої на шкоду правам третіх осіб, то мирова угода може бути укладена з метою необґрунтованого набуття прав на будь-яке майно, коли за звичайних умов сторони не могли б на нього претендувати (наприклад, позивач та відповідач укладають мирову угоду з приводу майна, яке їм не належить). Крім того, мирова угода може переслідувати мету «відсікти» права інших кредиторів щодо предмета спору [11]. Варто зазначити, що відповідно до п. 1 ч. 5 ст. 207 ЦПК суд постановляє ухвалу про відмову у затвердженні мирової угоди і продовжує судовий розгляд,

якщо умови мирової угоди порушують права чи охоронювані законом інтереси інших осіб. Якщо ж суд затвердив таку мирову угоду, то така особа має право на апеляційне оскарження, і суд апеляційної інстанції за результатами апеляційного розгляду може застосувати компенсаторні засоби захисту до учасників справи та представників, що зловживали процесуальними правами у такий спосіб.

Поряд з цим, на нашу думку, зазначеними випадками не обмежуються зловживання процесуальними правами такої групи. Зокрема, спрямованими на порушення прав третіх осіб можуть бути зловживання такими процесуальними правами, як відмова від позову та визнання позову. Наприклад, А.В. Юдін зазначає, що зловживання правом, на відмову від позову, є процесуальною дією позивача, що здійснюється не з метою справжньої відмови від майнових вимог до відповідача, а з метою неправомірного звільнення останнього від майнової відповідальності перед іншими особами та з іншими неправомірними цілями [12]. У зв'язку із можливістю зловживання правом позивача, на відмову від позову, автором обстоюється позиція, відповідно до якої доцільно передбачити норму, яка допускає відмову від позову лише зі згоди відповідача, інакше кажучи, якщо позивач бажає відмовитися від позову, а відповідач наполягає на розгляді справи по суті, суд має відмовити у прийнятті заяви про відмову позивача від позову. Ми бачимо таке твердження суперечливим, оскільки воно йде в розріз із принципом диспозитивності як однією з основних засад цивільного судочинства. З одного боку, справді, відмова від позову та закриття провадження у справі можуть створити стан невизначеності у правовому статусі відповідача, а тому відповідач може бути зацікавлений у розгляді справи по суті, проте у цьому разі, на нашу думку, має бути дотриманий баланс інтересів сторін, а тому, зважаючи на те, що відмова позивача від позову не позбавляє відповідача права звернутися з позовом до позивача, то вважаємо зайвим надання згоди з боку відповідача на відмову від позову позивачем.

Четвертою групою зловживань процесуальними правами є зловживання процесуальними правами, що спрямовані на завдання шкоди іншій стороні. Наприклад, зловживання правом на забезпечення позову. Зазначена група зловживань не закріплена прямо у ст. 44 ЦПК, проте такі випадки є поширеними на практиці, що зумовлює необхідність їх розгляду у рамках цього дослідження. Так, особа може просити вжити заходів забезпечення позову у штучній справі у вигляді накладення арешту на майно, що перебуває під заставою, щоб унеможливити чи відтермінувати звернення стягнення на нього. Іншим прикладом може слугувати подання заяви про забезпечення позову у вигляді накладення арешту на майно до подання позовної заяви з метою завдання збитків та унеможливлення реалізації такого майна у разі необхідності його швидкої реалізації певному контрагенту. Внаслідок таких дій інтерес в укладенні договору у контрагента зникає, договір не укладається, проте надалі позовна заява не подається до суду. Зазначений вид процесуальних зловживань є єдиним видом зловживань, за який передбачена можливість компенсаторної відповідальності у вигляді відшкодування збитків (ст. 159 ЦПК), проте навіть зазначена норма у деяких випадках не є стримуючим фактором щодо їх вчинення.

Крім того, у літературі описуються ситуації, коли заяву про забезпечення позову подає не позивач, а відповідач або третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору. Мета подачі такої заяви полягає у створенні процесуальної можливості оскаржити ухвалу суду, постановлену за результатами розгляду цієї заяви. При цьому неважливо, як саме цією ухвалою вирішене клопотання, головне, що його можна оскаржити [13]. У такому разі

використовуються формулювання ч. 1 ст. 149 ЦПК, відповідно до якої право подати заяву про забезпечення позову надається не тільки позивачеві, а всім учасникам справи, до яких відповідно до ч. 1 ст. 42 ЦПК належать також відповідач та треті особи. Ми вважаємо, що право на подачу відповідної заяви мусять мати виключно особи, які пред'являють до суду окремі позовні вимоги, тобто позивач, третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, а також відповідач у разі подачі зустрічного позову, натомість подача заяви про забезпечення позову особою, яка такого позову (зустрічного позову) не подавала, а також подальше оскарження ухвали про забезпечення позову або ухвали про відмову в її задоволенні особою, на користь якої така ухвала постановлена, є зловживанням процесуальними правами.

Так, у справі № 916/36/16 Верховний Суд визнав зловживанням процесуальними правами, яке полягає у «вчиненні інших аналогічних дій, спрямованих на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи», багаторазове подання зустрічних позовних заяв та оскарження процесуальних рішень судів щодо вказаних заяв. Верховний Суд дійшов такого висновку, зважаючи на те, що відповідач неодноразово та недобросовісно, порушуючи норми процесу, заявляв «зустрічні позовні заяви», а потім оскаржував ухвали суду про залишення без розгляду таких заяв. На думку Верховного Суду, це створювало перешкоди у справедливому розгляді первісних позовних вимог позивача у справі в межах розумного строку [14].

Висновки. Після аналізу вищенаведених обставин та беручи до уваги нормативне регулювання понять, що досліджені нами у цій роботі, факторів актуальності й особливостей правових конструкцій, вбачається доцільним виділити такі ознаки зловживання цивільними процесуальними правами:

- 1) недобросовісна реалізація прав особами, які беруть участь у справі;
- 2) зловживання процесуальними правами може здійснюватися у вигляді дій або бездіяльності;
- 3) зловживання процесуальними правами завдає шкоди як інтересам правосуддя, так і правам осіб, які беруть участь у цивільній справі, тобто спрямоване на порушення як публічних, так і приватних інтересів.

Також пропонується дати своє авторське визначення поняттю зловживання процесуальними правами.

Під зловживанням процесуальними правами ми пропонуємо розуміти одну або кілька взаємопов'язаних між собою дій, що спрямовані на досягнення неправомірної мети, які, хоча і передбачені ЦПК або ж іншими нормами процесуального права, що регламентують правила, принципи цивільного судочинства, однак, котрі лише маскуються спрямуванням на досягнення завдань правосуддя,

насправді створюють перешкоди для нього. Іншими словами, зловживання процесуальним правом – це використання можливостей судочинства всупереч інтересам і правам інших, створення перешкод для того, щоб було неможливо захистити своє право в суді, або ж для того, щоб судочинство було використано як засіб неправомірного впливу на реалізацію прав.

Список використаної літератури:

1. Swiss Civil Code. URL: <https://www.admin.ch/opc/en/classified-compilation/19070042/index.html>.
2. Багатомовний юридичний словник-довідник/І.О.Голубовська, В.М.Шовковий, О.М.Лефтерова та ін. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 543 с., с. 37.
3. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/_226.html.
4. Смітюх А.В. Ознаки, поняття та види процесуальної диверсії у господарському судочинстві. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/5316>.
5. Юдин А.В. Злоупотребление процессуальными правами в гражданском судопроизводстве. СПб.: Издательский дом С.-Петербур. гос. ун-та, Издательство юридического факультета С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. С. 57.
6. Рогач О.Я. Зловживання позивачем процесуальним правом при використанні правових механізмів, передбачених ст. 207 ЦПК Цивільного процесуального кодексу України. Порівняльно-аналітичне право. 2013. № 3–1. С. 148.
7. Ткачук О.С. Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. С. 316.
8. Верховний Суд. Матеріали справи № 905/2065/16.
9. Верховний Суд. Матеріали справи № 922/1054/17.
10. Юдин А.В. Там же. С. 251.
11. Юдин А.В. Там же. С. 261.
12. Юдин А.В. Там же. С. 157.
13. Приходько А.И. Воспрепятствование разрешению дел в арбитражных судах: актуальные вопросы судебного правоприменения. М.: Волтерс Клувер, 2006. С. 179.
14. Верховний Суд. Матеріали справи № 916/36/16.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Ткачук Анжеліка Олегівна – аспірант кафедри правосуддя Київського національного університету імені Тараса Шевченка

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Tkachuk Anzhelika Olehivna – Postgraduate Student at the Department of Justice of Taras Shevchenko National University of Kyiv

angelikt@gmail.com